

Lydia Risberg

Eesti Keele Instituudi ja Tartu Ülikooli teadur,
Emakeele Seltsi keeleteimkonna abivanem

Foto: Anu Põldsam

Ons sõnatähenduste allikas sõnaraamat või keelekasutajad?

Kui tihti oled sina vaielnud selle üle, mida mingi sõna tähendab, ning kasutanud asja lahendamiseks sõnaraamatu abi? Keeleportaali Sõnaveeb kasutajauuringule¹ vastanuist tunnistasid seda nii mõnedki. Siinses artiklis annan ülevaate sellest, kuidas sõnatähendusi on eesti keelekorralduses aja jooksul otsustatud ja sõnaraamatus esitatud. Samuti selgitan, miks tänapäevane keeleteaduslik vaade lähtub keelekasutajatest.

Sõnatähendused on ühiskonnas olnud juba mõnda aega kuum teema. Aja jooksul oli aga uuritud vaid üksikute sõnade kohta seda, kuidas keelekorralduses antud tähenduse vältimise soovitus haakub tänapäeva keelekasutusega. Oma doktoritöös² uurisin sõnatähenduste normimise teemat terviklikult ja süvitsi, saamaks muu hulgas aru, mis on olnud tähenduste sõnaraamatuga fikseerimise taga ning kuidas ja kas normingud, millest hiljem said soovitused, on tegelikku keelekasutust tänapäevaks mõjutanud. Keskendusin üldkeelele ehk sellisele keelele, mida kasutavad keelekõnelejad taustast olenemata. Oskuskeelest ei saanud ma siiski mööda vaadata, sest keelekorraldajad on olnud seotud terminiloome ja

¹ https://eki.ee/wp-content/uploads/2024/03/sonaveebi-kasutajauuring_2023.pdf.

² Risberg, Lydia 2024. Sõnatähendused ja sõnaraamat. Kasutus põhine sisend eesti keelekorraldusele. Doktoritöö, Tartu Ülikool. <https://dspace.ut.ee/items/139156fa-e985-4a8f-b0fa-93633ce34fc2>. Tööd juhendasid Külli Habicht ja Margit Langemets.

-komisjonidega ning see on mõjutanud nende suhtumist ka üldkeelde ja sellesse, mida peaks sisaldama õigekeelsussõnaraamat (ÕS).

Sõnatähenduste kohta antud soovitude uurimine kasvas välja Eesti Keele Instituudi (EKI) praktilisest vajadusest teoreetiliste uurimuste järele. EKI sõnaraamatute töörühm oli 2019. aastal hakanud „Eesti õigekeelsussõnaraamatu ÕS 2018“³ sisu järkjärguliselt üle kandma tollal uude sõnastikuandmebaasi Ekilex⁴. Selle käigus märgati ÕS-i aegunud soovitusi ning need taheti tänapäeva keelekasutuse seisukohast üle analüüsida.

Valisin oma analüüsi aluseks selgelt sõnastatud 130 tähendussoovitust, mis on ÕS 2018-s tähistatud märkusega „ei soovita tähendus(t)es“. Lisaks heitsin pilgu paronüümipesadele, mille õppimise (või siis õpetamisega) on pikka aega olnud probleeme (Risberg, Langemets 2021), ning uurisin mõnd keelekorralduse jaoks probleemset verbirektsiooni (Risberg, Lindström 2023). Teoreetiliseks raamistikuks minu uurimuste taga oli kasutuspõhine keeleteadus ja andmeid analüüsisin korpuslingvistilisel meetodil eri ajastu korpustest. Enim kasutasin eesti keele ühendkorpust, mis sisaldab tänapäeva keelt (vt Koppel, Kallas 2022).

Uurimistöökäigus tegin eesti keelekorralduse viimase sajandi kohta ka mõned üldised järeldused: varieerumist on proovitud vähendada (nt järgi ≠ järele; sarnanema [kellega? millega?], mitte [kellele? millele?]), põhinetud on traditsioonil ja autoriteetide hinnangutel, samas kui teooriale ja teaduslikele uurimustele on toetunud lünklikult või valikuliselt, ning koostatud on sõnaloendeid, mida on aja jooksul üksnes põgusalt kohendatud. Niisiis on 20. sajandil loodud normingute ja soovitude puhul pikalt põhinetud traditsioonil, eriti sellel, mis otsuseid keelemehed 1920.–1930. aastatel vastu võtsid.

Varasem eesti keelekorraldus ja kasutuspõhise keeleteaduse tulek

1920.–1970. aastatel oli eesti keelekorralduse suunaks õigekeelsus (siit on jäänud ka ÕS-i pealkiri): keelendeid peeti õigeks ja valeks. 1970ndate lõpust alates, eriti 1980. aastatel, liiguti aga käskude juurest suunamise ja soovitamise poole, hinnates keelendeid headeks ja halbadeks. (Päll 2022)

³ <https://arhiiv.eki.ee/dict/qs/>.

⁴ <https://ekilex.ee/>.

20. sajandi keelekorralduse seisukohti on mõjutanud standardkeele ideoloogia ja purism (vt lähemalt nt Lindström, Risberg, Plado 2023).

Materjali uurides järeldasin, et sõnatähendusi hakati ametlikumalt normima peaaegu 100 aastat tagasi, 1925. aastal ilmunud ÕS-i köitega. Tähendused olid ÕS 1925 koostaja Johannes Voldemar Veski sõnutsi mõeldud normatiivsetena (Veski 1926: 78–79). Kuigi osa keeleteadlasi pooldas juba tollal rahvakeele uurimist, olid keelekorraldajad 20. sajandi jooksul pigem seisukohal, et ettekirjutused, sh ÕS-is fikseeritud tähendused, tuleb lihtsalt ära õppida (nt Veski 1958 [1938]: 179).

Maailma keeleteaduses võrsus 1980. aastatel kognitiivne lingvistika, mille üheks haruks kujunes kasutuspõhine keeleteadus. Erinevalt varasematest teooriatest, kus keelt nähti inimesest sõltumatu süsteemina, mõisteti kasutuspõhisuses, et keel on osa inimtunnetusest. Leiti, et keel ei muutu iseseisvalt, vaid inimeste kasutuses. Et keel on elu jooksul kogitud ja edaspidigi kogetavate keelemustrite kogum, sest keele kasutamine kohandab ja muudab inimese jaoks kasutusmustrid. (vt nt Bybee 2023)

Kasutuspõhises lingvistikas on tõdetud, et keelekasutuses leiab koha see, mida keelekõnelejad suudavad omandada (vt nt Diessel 2011). See keeleteaduslik arusaam on oluline, sest eesti kirjakeel ehk murreteülene ühiskeel, mida 20. sajandi algul intensiivselt loodi, stabiliseerus 20. sajandi jooksul järjest enam – konventsioonid kujunesid välja ning juurdusid, misläbi oli 1980. aastateks ühine kirjakeel saanud üle Eesti murrete asemel paljude kodukeeleks (Kerge 2012). Seepärast on tänapäeva eesti keeles võrreldes 20. sajandiga ka väga palju vähem keelelist varieerumist – sellel variantiderohkusel, mis on alles, on oma põhjus.

Eesti sõnatähenduste normimise tagamaad ja keelekorralduse tänapäev

1980. aastal asus vabariiklik õigekeelsuskomisjon – kelle roll oli tollal keelt ametlikult korraldada, nagu Emakeele Seltsi keeleteoimkonnal ja EKI-l tänapäeval – seisukohale, et sagedasti kasutatavate üldkeele sõnade tähendusi ei ole vajalik ega võimalik normida (Viks 1980: 619). Seda teadmist ei leviatud ühiskonnas siiski laiemalt, sest ka keelekorraldajad ise ei olnud siin ühel meelel. Nii lisasid ÕS 1999 koostajad 160 sõnale märke „ei tähenda“, nt *vabandama* ei tähendanud 'vabandust paluma'. Pärast keeleteadlaste proteste muudeti see alates ÕS 2006-st sõnastuse „ei soovita

tähenduses“ vastu, nt sõna *reisija* ei soovitatud kasutada sõidukis sõitja tähenduses.

Sõnade tähendusi on ÕSi koostanud keelekorraldajad ebasobivaks pidanud inglise, vene või soome keele mõju tõttu (nt *kaasaegne*, *testima*, *vabandama*, vt rubriiki „ÕS selgitab“ EKI ühendsõnastikus⁵), samuti on üldkeele ja erialakeele vahekord olnud erialakeele kindlapiirilisuse poole kaldu (*diisel*, *hüüpik*). Ka kujundlikke tähendusi on keelekorraldajad tihtilugu pidanud sobimatuks (*kaardistama*, *tööriistakast*). Keeleteaduslikult on kõik tähendusmuutused olnud siiski põhjendatud: keelekontaktid ja keeltevahelised analoogiaseosed on loomulik keelekasutuse osa, metonüümiline ja metafoorne tähendusülekanne on keelekasutuses tavapärane jm. Olnud ei ole hoopis süsteemseid teoreetilisi põhjendusi tähendussoovituste taga. Samuti ei paistnud sõnade valikul, millele ÕS-is on soovitus lisatud, olevat selget alust, mislābi järeldasin, et soovitus on külge saanud lihtsalt need sõnad, millega keelekorraldajad on kokku puutunud, nt keelenõuküsimuste kaudu. Osa sõnade tähendusi on ebasobivaks peetud juba sajand tagasi – nende tõrjumine oli kujunenud traditsiooniks (nt *järele* ja *jārgi*).

Tänapäeva keelekorralduses võimaldab keelekasutust ning normingute ja soovitude kinnistumist süstemaatiliselt analüüsida kasutuspõhisele keeleteadusele ja korpuslingvistika meetoditele toetumine. Kui normingute ja keelekasutuse sisemise normi vahel esineb ebakõlasid, saab norminguid korrigeerida, lähendades neid keelekasutuse sisemistele normidele. Samuti saab jätta andmata soovitused, mis käivad vastu tegelikule keelekasutusele.

Sõnatähendused ja sõnaraamat

Erinevalt 1925. aasta ÕS-i köitest, kus tähendused olid sõnaraamatu normatiivne osa, ja erinevalt ÕS 2018-st, kus tähenduste kohta anti suunavaid soovitusi, kirjeldatakse EKI ühendsõnastikus (2024. aasta sügisel on ÕS 2025 alles töös) kasutuse uurimise põhjal leitud tähendusi, lisades keeleandmete uurimise põhjal ka registrimārgendeid (nt *kōnekeelne*, *luulekeelne*). Alates 2019. aastast oleme EKI-s töötanud selle nimel, et ühendada keeleportaalis Sõnaveeb deskriptiivne ehk kirjeldav ja preskriptiivne ehk suunav info, mistõttu on EKI ühendsõnastikus ka rubriik „ÕS selgitab“. Oma uurimustööde põhjal olen lisanud ajakohase

⁵ Asub keeleportaalis Sõnaveeb, vt <https://sonaveeb.ee/>.

selgituse nendele sõnadele, mille tähenduste või rektsioonide kohta on keelekorralduses olnud suuniseid.

2020. aastatest rakendame keelekorralduses süsteemselt põhimõtet, et üldkeele sõnade tähendusi ei normita ega suunata soovitamise teel. Sõnaraamatus ei saa anda kogu keeles kehtivaid suuniseid – sõna sobivus oleneb konkreetsest tekstist või suhtlusolukorrast, selle eesmärgist, žanrist, stiilist, registrist jpm, mille kohta ei ole sõnaraamatukoostajal enamasti infot. Keelekasutuse sisemisele normile allub ka rektsioon – emakeelne kõneleja on harjunud teatud sõna juures teatud struktuurimallidega, aga mitte teistega (nt *sarnanema* [*kellega? millega?*] ja [*kellele? millele?*], aga mille [*kelle? mille?*]). Teadustulemusi arvestavas tänapäeva keelekorralduses jagame keelekasutajale uurimustele tuginevaid selgitusi, et ta saaks teha oma konteksti sobivaid informeeritud valikuid.

Kokkuvõte

Kuigi tarvis on veel palju tööd, et keeleteaduse taipamisi ühiskonnas populariseerida, oli minu doktoritöö põhiline tulemus teoreetiliste käsitluste toel põhimõtte kinnistamine eesti keelekorralduse jaoks: üldkeele sõnade tähendusi ei normita ega suunata soovitude teel.

Vastuseks pealkirjas esitatud küsimusele: sõnatähenduste allikaks on keelekasutajad, kelle jaoks sõnade tähendused on kujunenud ja kujunevad edaspidigi oma emakeele pidevast sisendist. Tõsi, uute ja tundmatute sõnade puhul saab piiluda sõnaraamatusse – sealt aga saab abi üksnes juhul, kui tähendusi on kasutuse põhjal kirjeldatud.

Viidatud kirjandus

- Bybee, Joan 2023. What is usage-based linguistics? – The handbook of usage-based linguistics. Ed. by Manuel Diaz-Campos, Sonia Balasch. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, 9–29.
- Diessel, Holger 2011. Grammaticalization and language acquisition. – The Oxford handbook of grammaticalization. Ed. by Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford: Oxford University Press, 130–141.
- Päll, Peeter 2022. Keelekorralduse teisenemine. – EKI teatmik, 3. november. <https://eki.ee/teatmik/keelekorralduse-teisenemine/>.
- Kerge, Krista 2012. Keelekorralduse põhimõtted. – Sirp, 27. september. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/varamu/keelekorralduse-pohimotted/>.

- Koppel, Kristina, Jelena Kallas 2022. Eesti keele ühendkorpuste sari 2013–2021: mahukaim eestikeelsete digitekstide kogu. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 18, 207–228.
- Lindström, Liina, Lydia Risberg, Helen Plado 2023. Language ideologies and beliefs about language in Estonia and Estonian language planning. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri = Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 14 (1), 7–48.
- Risberg, Lydia, Margit Langemets 2021. Paronüümide probleem eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 10, 903–926.
- Risberg, Lydia, Liina Lindström 2023. Eesti keeleteaduse ja keelekorralduse areng verbirektsiooni näitel (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – Keel ja Kirjandus 3, 304–327.
- Veski, Johannes Voldemar 1926. Mõned märkused eelavaldatu puhul. – Eesti Keel 3–5, 78–81.
- Veski, Johannes Voldemar 1958 [1938]. Eesti kirjakeel väarikale järjele! – Johannes Voldemar Veski keelelisi töid, 179–181. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viks, Ülle 1980. Mõne pronoomeni kasutamisest (Vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis). – Keel ja Kirjandus 10, 617–619.

OK